
Zakończenie

Mit i tradycja

Kruszwica to miejsce, z którym wiąże się wielowiekowa tradycja historyczna, uznana za jedną z najstarszych w Polsce. Przez stulecia wzbogacała i kształtowała swe wątki, pozostając społecznym odbiorze żywą do dzisiaj. To z grodem nad Gopłem wiązano miejsce śmierci złego władcy Gniezna Popieła, o którym pisał w swej kronice Gall Anonim na początku XII stulecia. Dlatego też Kruszwicę od najdawniejszych czasów wiązano, w świadomości Polaków, z genezą państwa piastowskiego. Przyczyniło się do tego podanie o Popiele z związane nieprawdopodobnymi okolicznościami jego śmierci – zjedzonego przez myszy w wieży na wyspie w Kruszwicy. Esej Jacka Banaszkiwicza w mistrzowski sposób przybliża mechanizmy i ewolucję postrzegania tego mitu.

W świadomości polskiej XIX wieku, znaczącą rolę odegrała działalność poetycka, pisarska, malarska, muzyczna i naukowa. Wielką rolę w upowszechnieniu legendarnych dziejów i szerokiej ich popularyzacji odegrała twórczość Józefa Ignacego Kraszewskiego, a zwłaszcza wydawana najczęściej powieść historyczna *Stara Baśń*. Wiek XIX był również czasem wzmożonych poszukiwań tożsamości narodowej i badania nad zamierzczłymi dziejami Słowiańszczyzny. W artykule Jarmili Kaczmarek o historii różnych badań wykopaliskowych w Kruszwicy, doskonale podkreślono początki takich działań.

Te osiągnięcia, były przetwarzane w formie przekazu literackiego i popularyzatorskiego. Mit o Popiele i Piaście rozpropagował równocześnie Kruszwicę i ziemie nadgoplańskie w świadomości mieszkańców innych ziem polskich. Miejsce to i pochodząca z późnego średniowiecza wieża zamkowa, nazwana z początkiem XIX w. Mysią Wieżą, stanowiły nieodzowny element w popularyzacji dawnego mitu. Legendę tę, uznawano za pewne źródło historyczne i w tej formie uczono o niej w szkołach, głosząco w kościołach. Stanowiła ona oficjalną wersję historyczną na uczelniach wyższych i środowiskach twórczych.

W miejscu takim jak Kruszwica, dokonało się splecenie zamierzczłej, heroicznej przeszłości z materialnym odbiciem świetnych początków państwa. Udokumentowanych przez wzniesienie tutaj przez pierwszego Piasta w 2 połowie X w. grodu państwowego a później twierdzy zbudowanej w połowie XIV w. przez Kazimierza Wielkiego.

Historia

W części historycznej o średniowiecznej Kruszwicy, uwzględniono zagadnienie wspólnot lokalnych i gospodarczych, pokazano najstarsze ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa z rejonu Kruszwicy, wskazujące na intensywność rozwoju miejscowych wspólnot w okresie przedgrodowym. Określały one miejsce kruszwickiego kompleksu osadniczego w szerszej strukturze terytorialnej obszaru nadgoplańskiego oraz całych Kujaw. Problematykę gospodarczą, analizowano w ramach dwóch przedziałów chronologicznych (od VI do końca X wieku oraz od schyłku X stulecia po lata 1350-1355). Dla pierwszego z tych okresów chronologicznych, szczególną uwagę zwrócono na podstawy gospodarcze miejscowych wspólnot lokalnych i korzystną lokalizację w rejonie przewężenia jeziora Gopło, gdzie zbiegały się liczne szlaki komunikacyjne i handlowe o znaczeniu lokalnym i ponadregionalnym. Punktem znacząco zmieniającym gospodarcze znaczenie Kruszwicy stało się posadowienie tutaj w końcu X wieku grodu. W ten sposób, ośrodek ten stał się stolicą prowincji, a następnie także siedzibą kasztelanii (artykuł Marcina Danielewskiego).

Kruszwica przez pewien czas odgrywała w strukturach państwa piastowskiego istotną rolę polityczną, jako ważny gród w obrębie Kujaw, a w X-XII wieku – nawet w całej monarchii. Istotne znaczenie polityczne Kruszwicy odnajdujemy już w przekazach dziejopisarskich średniowiecza, w zasadzie głównie dla czasów tzw. bajecznych – Kruszwica występuje tam nawet jako gród stołeczny. Najstarszy źródłowy przekaz o Popiele pochodzi z powstałej na początku XII wieku *Kroniki* Galla Anonima. Wincenty Kadłubek (przełom XII/XIII w.) w *Kronice Polski* rozwinął opowieść Galla Anonima. Jednak dopiero w spisanej w 2 połowie XIII wieku, anonimowej *Kronice Wielkopolskiej* dzieje Popieła i Piasta zlokalizowano w Kruszwicy. Dodatkowe uzupełnienia dodał do tego podania Jan Długosz (XV w.) i to jego wizja została z czasem przyjęta. Na uwagę zasługuje długie trwanie w świadomości Polaków tego mitu „założycielskiego” wraz ze wskazaniem na Kruszwicę jako pierwszego centrum wczesnopiętowiekowego, z panującą tu dynastią Piastów. Wieża kruszwicka, stała się żywym kulturowym znakiem całego regionu.

Opowieści kronikarskie mieszczą się sferze mitów, kierując naszą uwagę na rozmaite formy tradycji i pamięci zbiorowej. Potem Kruszwica staje się ważnym grodem kasztelańskim, obok którego w XII wieku po-

wołano efemeryczną katedrę św. Wita, która zapewne utrzymała pewną pozycję na mapie polskiego Kościoła tylko przejściowo do ok. połowy XII wieku. Środowisko kościelne od początku koncentrowało się wokół kościoła mającego na celu powołanie biskupstwa dla części Kujaw i wschodniego Pomorza (?) – kościoła św. Piotra i Pawła, czyli późniejszej kolegiaty. To właśnie przy tym kościele ukształtowała się kapituła kolegiacka, która dość szybko przekształciła się w trwałe i rozbudowane środowisko kanonickie, które zajęło drugie miejsce w diecezji kujawskiej po kanonikach katedralnych włocławskich (artykuł Józefa Dobosza).

Środowisko naturalne i jego eksploatacja

Badanie struktur społecznych, generuje pytanie o przyczyny lokalizacji ośrodków władzy administracyjnej i politycznej. Obszar nadgoplański, to wiązany z polańską Wielkopolską teren Czarnych Kujaw, z głównym centrum – późniejszą Kruszwicą. Ukazano wzajemne powiązania pomiędzy walorami i jakością środowiska przyrodniczego, a rozwojem społeczeństw zwłaszcza w okresie średniowiecza i podkreślono okoliczności, które zaważyły na powstaniu w Kruszwicy w X w. silnego ośrodka władzy państwowej, na podstawie rozważań nad relacjami między walorami środowiska przyrodniczego, a potrzebami krystalizującego się nowego, złożonego systemu organizacyjnego. Dotyczy to szczególnie przemian, zachodzących w X w. Region obfitował w pożytki naturalne, posiadał też stabilną, tradycyjną strukturę osadniczą i dogodnie usytuowanie przy tradycyjnych szlakach wodnych i lądowych. Rozważaniami objęto zagadnienia łączące się z formami eksploatacji ówczesnego środowiska i wpływu, jakie miało na nie przyjęcie władzy książęcej. Jedną z tez artykułu autorstwa Wojciecha Dzieduszyckiego i Michała Kupczyka jest założenie, iż uwarunkowania społeczno-organizacyjne determinowały w dużym stopniu kształtowanie się gospodarczych kierunków eksploatacyjnych. Pokazano rolę tych tendencji w przekształceniach antropogenicznych klimatu, zbiorowisk roślinnych, zgrupowań zwierząt czyli flory i fauny regionu.

Zakres przestrzenny pracy obejmował tereny po-brzeży Gopła i jego otuliny. Najbardziej reprezentatywną próbą pokazującą specyfikę tendencji przekształceń kulturowo-przyrodniczych są dane pochodzące z obszaru zwarteo osadnictwa w mezoregionie kruszwicko-mietlickim.

Duże znaczenie dla przemian osadniczych miały wahania poziomu wód Gopła. Złożyło się na nie wiele czynników, w tym zmiany klimatyczne. Transgresje i regresje wód jeziora doprowadziły w skali regionalnej do nieraz długotrwałych przekształceń jego otuliny, poprzez zalewanie, zabagnienie niższych partii, lub ich osuszenie. W optymach klimatycznych następowało przesuwanie się stref osadnictwa i przemiany w metodach i zakresie wykorzystywania środowiska.

W późnym średniowieczu, jak wskazują źródła, nastąpiła stabilizacja wód Gopła.

Zasobność środowiska leśnego była jednym z ważnych walorów przyrodniczych regionu. Rozważając kształtowanie się eksploatacji poszczególnych formacji leśnych stwierdzono, że w okresie od drugiej połowy X w. po połowę XI w. następowała deforestacja środowisk leśnych okolic Kruszwicy. Zwiększone zapotrzebowanie na drewno z drzew iglastych przypadło na XI/XII w., w okresie odbudowy ośrodka po klęsce w 1096 r.

Artykuł o eksploatacji środowiska przyrodniczego w naturalny sposób uzupełnia praca autorstwa Marzeny i Daniela Makowieckich o gospodarowaniu zwierzętami, oparta na wynikach badań archeozoologicznych materiałów z grodu. Wyniki badań przedstawiono dla kilku okresów trwania grodu, od czasów wczesnych (IX – połowa X w.), przez okres pierwszego państwa piastowskiego, rozbitcia dzielnicowego do I połowy XIV w.

W produkcji żywności dla ludności zamieszkującej wczesnośredniowieczną Kruszwicę i pozyskaniu surowców do przetworzenia – przede wszystkim skór i kości, bazowano na hodowli ssaków domowych oraz drobiu. Dostarczano też dziczyznę i łowne ptactwo. Położenie grodu nad dużym jeziorem Gopło wpłynęło na znaczącą rolę rybołówstwa. Znaczenie poszczególnych gatunków było podobne w obu częściach grodu. Jednak w okresach starszych (przed rozbitciem dzielnicowym) aprowizacja w żywność części południowej (stanowisko 2) była bardziej stabilna niż w północnej (stanowisko 4). Mogło to wynikać z wyższego statusu społecznego mieszkańców części południowej, co również potwierdza większe znaczenie łowiectwa w tej części grodu, szczególnie w najmłodszym okresie. Jedzono mięso ze wszystkich części tusz, ze zwierząt kierowanych do konsumpcji w różnym wieku. Z kości zwierząt wytwarzano liczne narzędzia o zróżnicowanym kształcie i funkcji. Najczęściej wykorzystywano kości świni (kości strzałkowe przerabiane na igły) oraz jelenia (poroże używane najczęściej do produkcji grzebieni). Ważnym zwierzęciem był koń – pozyskiwane kości promieniowe, śródreżca i śródstopia służyły jako łyżwy i płozy. Takie przedmioty wytwarzano również z takich samych kości bydła. Zwierzęta z Kruszwicy pod względem rozmiarów ciała nie różniły się od populacji użytkowanych w innych ośrodkach wczesnośredniowiecznej Wielkopolski.

Gród

Wczesnośredniowieczna Kruszwica, przez długi czas pełniła różnorodne funkcje w ówczesnym systemie organizacyjnym. W początkowym okresie swojego istnienia, w czasach tworzenia się państwa, miała duże znaczenie militarno-administracyjne i polityczne. Ważnym wydarzeniem, był udział mieszkańców w walkach dynastycznych między księciem Zbigniewem a Władysławem Hermanem (1096 r.). Po nim nastąpiła zmiana specyfiki ośrodka, widoczna w źród-

łach archeologicznych – częściowa niwelacja umocnień i pobudowanie na nich obiektów mieszkalnych i gospodarczych (1 poł. XII w.). Nastąpił dynamiczny okres rozwoju i przemian, który kończy się w roku 1271, w którym gród kruszwicki spaliły wojska Bolesława Pobożnego. W jego miejscu, między schyłkiem wieku XIII a 1 połową XIV, wzniesiono mały gródek, „zamek drewniany” – *nobile castrum*. Symbolicznym końcem okresu wczesnego średniowiecza w Kruszwicy była budowa w połowie XIV w. zamku królewskiego, na terenie dawnego grodu (w jego południowej części, stan. 2). Od tego czasu Kruszwica stała się małym ośrodkiem o mniejszym, później nawet o lokalnym znaczeniu. Wydarzenia te, znalazły odbicie w specyficzne warstwy kulturowych odkrywanych w trakcie wieloletnich wykopalisk.

Gród zbudowano w 2 połowie X w. na wyspie, między zabagnionymi brzegami Gopła. Już w IX w. powstaje sieć osad zlokalizowanych w rejonach przepraw, z centralnym osiedlem otwartym na terenie Wzgórza Zamkowego. Był to gród jednoczłonowy o powierzchni ok. 2 ha (łącznie z wałami), z siedzibami władzy i kultu. W swojej praformie pełnił funkcje wczesnego miasta, w pobliżu którego działały osady, przejmujące funkcję podgrodzi. Gród otoczony był osadami, stanowiącymi jego zaplecze gospodarcze. W niedalekiej odległości odkryto cmentarzysko (stan. 17). Od 3 ćwierci XI w. do okresu po połowie XII wieku istniał tam grodowy kościół św. Wita. W wieku XII powstaje otwarty ośrodek miejski. Wały grodu nie zostały odbudowane po militarnej klęsce kruszwickich 1096 r., w wyniku czego obszar zasiedlenia zwiększył się niemal trzykrotnie. Na ich miejscu powstaje osiedle mieszkalne a w 2 poł. XII w. w północnej części osiedla – wyraźne centrum wytwórcze (piece, „przemysłowe” paleniska). Na wschodnim brzegu Gopła, na pobliskiej kępie, wśród mokradeł wzniesiono kamienną kolegiatę św. Piotra – będącą siedzibą kapituły kruszwickiej. Późniejsze miasto lokacyjne powstało na zachodnim, wyższym brzegu jeziora. W okresie od 2 poł. XIII po rok 1271 to okres dalszych przemian urbanistycznych. W południowej części dawnego grodu powstaje mały gródek obronny z drewniano-ziemnym wałem i fosą. Na jego przedpolu odkryto pozostałości osady, będącej jego gospodarczym zapleczem. Ten okres kończy spalanie gródka w 1271 roku przez wojska Bolesława Pobożnego. Postępująca progresja Gopła powoduje, że zabagniony w swojej północnej części półwysp staje się wyspą.

Badania archeologiczne określiły wiele stanowisk archeologicznych. Na Ostrowie Rzępowskim (półwyspie), stanowisko 4 to północna część grodu, stanowisko 2 (Wzgórze Zamkowe) to jego południowa część. Stanowisko 5 to fosa z 2 połowy XIV w., której budowa podzieliła obie części jednoczłonowego grodu i w znacznym stopniu zniszczyła wcześniejsze poziomy osadnicze. Na południu zlokalizowano stanowisko 3 (mała osada), a w północno-zachodniej części grodu stanowisko 4a – jego przedpole wraz umocnieniami, bliżej nieokreślonej fosą i przyczółkiem przeprawy.

Analiza nawarstwień archeologicznych w północnej części grodu (stanowisko 4), pozwoliła na wydzielenie 13 wyraźnych poziomów osadniczych. Podobnie jak na stanowisku 2, bezpośrednio na calcu zalegały nieliczne ślady osadnictwa kultury łużyckiej z okresu halsztackiego. W południowej części grodu (stanowisko 2) do szczegółowej analizy stratygraficznej wybrano wykop I i II, ponieważ tam nawarstwienia zachowały się najlepiej.

W wykopie II nad warstwami wczesnośredniowiecznego grodu zalegały późnośredniowieczne poziomy związane z budową w poł. XIV wieku ceglanego zamku i późniejsze gruzowiska i warstwy niwelacyjne związane jego zniszczeniem i rozbiórką. Wydzielono 18 poziomów osadniczych (I-XVIII), datowanych na okres od 1 połowy X do poł. XIV wieku.

Wieloletnie prace wykopaliskowe prowadzone na terenie zespołu grodowego w Kruszwicy, dostarczyły informacji dotyczących wczesnośredniowiecznego zasiedlenia samego ośrodka grodowego. Lata 70. X w. to początki budowy drewniano-ziemnych wałów obronnych i drewnianej drogi prowadzącej do bramy i dwóch pasm ostrokołów. Pozostałości wału odkryto w wykopach, na stanowiskach 2, 4, 5. Nie udało się uzyskać całkowitego przekroju poprzecznego. Podstawę jego podwalin stanowiły całe pnie drzew (legary), ułożone wzdłuż kierunku wału, i tworzące ograniczenia dla wypełnianych bierwionami poprzecznych stosów. W północno-zachodniej części grodu odkryto pozostałości bramy, o szerokości ok. 2 m, z przypuszczalnie spaloną jej nadbudową (wieżą?) lub belkowaniem bramnego przejścia. Wał zamykał wewnętrzny majdan, w części północnej o szerokości przypuszczalnie nie większej aniżeli 53 m, a w południowej około 37 m. Jego długość wynosiła około 150 m. Powierzchnia majdanu zatem liczyła około 1 ha.

Drewniana zabudowa mieszkalna grodu ulegała zmianom. Miały na to wpływ dwa wydarzenia dotyczące bezpośrednio Kruszwicy. Pierwsze, to rok 1096 – zniszczenie i przypuszczalny pożar miasta podczas walk dynastycznych. Według relacji kronikarza (przekaz Galla Anonima) – gród się wyludnił i nie przypominał wcześniejszego bogatego i ludnego ośrodka. Druga data, zamykająca właściwie wczesnośredniowieczną historię ośrodka, to rok 1271 – spalanie grodu przez wojska wielkopolskiego księcia Bolesława Pobożnego.

Najwcześniejsze ślady otwartego osadnictwa wczesnośredniowiecznego odkryto na stan. 2, tuż nad obiektami (jamami) z okresu halsztackiego, z 1 poł. X w. Jest to najstarszy poziom zabudowy wnętrza grodu, z 4 ćwierci X w., współczesny budowie jego wałów. Dopiero około poł. XI wieku, pojawia się bardziej zwarta zabudowa, w północnej części grodu odkryto dobrze zachowane konstrukcje chat, budowli plecionkowych, ziemianki i moszczonyj drewnem ulicy. Druga połowa i schyłek XI w. to okres egzystencji ustabilizowanego już ośrodka wczesnomiejskiego. W północnej części grodu pojawia się zwarta, regularna zabudowa, niektóre chaty mają przypuszczalnie podcienia. Chaty posadowiono w kilku ciągach wzdłuż linii wschód-

zachód. Były przeważnie o konstrukcji zrębowej, miały gliniane toki, rzadziej drewniane podłogi. W tym okresie zaczęto wznosić grodowy kościół św. Wita. Jego mocno przypuszczalną lokalizację określono na podstawie planigrafii rozsypiska, powstałego po połowie XII w. Nie można również określić bliżej jego bryły, Jarmila Kaczmarek badając warsztaty ceramiki budowlanej, które wyposażały kościół w ceramiczne, szklone posadzki, po analizie kształtów, ornamentów i wątków skłania się do uznania go za trójnawową bazylikę.

W 1 ćw. XII w. – 1 poł. XII w. zmienił się układ zabudowy mieszkalnej. Gród podnosił się ze zniszczeń w 1096 roku. W tym okresie zniwelowano obronne wały grodu, poszerzając w ten sposób obszar ośrodka. W północnej części, zabudowa nie jest już regularna. Pojawiają się liczne obiekty wytwórcze – wolnostojące paleniska wyłożone gliną, usytuowany przy ulicy piec. W południowej części grodu pojawia się bardziej regularna zabudowa – chaty zrębowe nierzadko z ofiarami zakładzinowymi, duży wolnostojący, kopulasty piec i ulica o dwóch użytkowych poziomach. W 2 poł. XII wieku w północnej części grodu niemal zanika planowa zabudowa mieszkalna. Teren ten, prawie wyłącznie był zajęty przez urządzenia wytwórcze, piece, dużą liczbę gliniano-kamiennych palenisk. W tym okresie zmienia się wyraźnie charakter zabudowy, aktywność gospodarcza w północnej części grodu, powoduje przeniesienie zabudowy mieszkalnej do jego południowej części. Od 1 poł. XIII w. w północnej części grodu zauważalny jest całkowity zanik zabudowy, pojawiają się warstwy rumoszowe kamieni i płytek posadzkowych – rozsypisko grodowego kościoła pw. św. Wita. Zwarta zabudowa mieszkalna, z ulicami wyłożonymi dranicami, w wyraźny sposób jest widoczna w południowej części grodu. Ten układ można jeszcze zaobserwować w późniejszym poziomie, w 2 poł. XIII w. Najmłodsze chaty również powieleły układ zaobserwowany w starszych poziomach osadniczych. Rok 1271 to pożar grodu – którego pozostałości szczególnie są widoczne w jego południowej części, gdzie wystąpiła wyraźna warstwa intensywnie czarnej spalenizny.

Chaty odkryte we wszystkich poziomach osadniczych grodu były przeważnie zrębowe, z glinianymi tokami bądź podłogami z dranic. W najstarszych fazach przeważały budowle plecionkowe. W niektórych pojedynczych przypadkach oprócz podwalin zrębowych chat, zachowały się fragmenty ścian z pionowych dranic. Wielkości domostw były zróżnicowane, nie przekraczały 20m². Mniejsze, o powierzchni ok 9-10 m, mogły być pomieszczeniami gospodarczymi dla zwierząt. Brak miejsca na majdanie utrudniał regulację zabudowy, potwierdzają to następujące po sobie domostwa, bezpośrednio nakładające się na siebie w prawie niezmiennym układzie. Komunikację ułatwiały ulice z dranic. Zachowały zbliżony układ, podobnie jak zabudowa, zarówno w północnej jak i południowej części grodu. W domostwach lokowano pracownie, najstarsze mające charakter pracowni przydomowych – skórnice i obróbki drewna (artykuły Piotra Pawłaka), odkryte w plecionkowych domost-

wach w południowej części grodu, łączone z połową i schyłkiem XI wieku. Na przełomie XI/XII w. i 1 ćw. XII w. wieku, w dwóch domostwach posadowionych w tym samym miejscu funkcjonowały pracownie jubilerskie a później, w 2 poł. XII w. nie do końca określona huta szkła (artykuły Joanny Sawickiej). Inne, niewątpliwie funkcjonujące we wczesnośredniowiecznym grodzie, nie pozostawiły śladów w odkrytych relikwach domostw ale planigrafia materiałów zabytkowych wyraźnie wskazuje na pracownię bursztyniarską, rogowniczą, miejsca gdzie przetwarzano żelazo (artykuł autorstwa Tomasza Sawickiego) czy warsztat produkujący płytki posadzkowe (w tym szklone) dla wznoszonej i remontowanej grodowej świątyni św. Wita (prace Jarmili Kaczmarek).

Odrębnym zagadnieniem, wyrastającym ponad rozważania o materialnym bycie społeczności kruszwickiego grodu, jest artykuł Agnieszki Stempin o gospodarowaniu wolnym czasem, zaprezentowano tu spektrum zabytków archeologicznych wykonanych z kości, które zostały zaklasyfikowane jako przedmioty użytkowane w trakcie zabaw i gier. Jest to zespół nie wyczerpujący całego zasobu zajęć mogących przynosić relaks mieszkańcom kruszwickiego grodu. Pozwala on jednak spojrzeć na tego typu aktywności pod kątem tworzywa mającego największe szanse przetrwania w dobrym stanie. Wyróżniono różne kategorie zabytków, które stanowią pozostałości zaangażowania w zajęcia rozumiane dziś jako zabawa. Jedne są świadkami aktywności fizycznych, inne zaś intelektualnych lub muzycznych. Zarejestrowany materiał obejmuje przybory do gier zręcznościowych i planszowych (astragale, sześciennie kostki, przybory do gier tablicowych w tym do skandynawskiej *hnefatafl*, żetony do *back gammon* czy bierki szachowe) różne formy instrumentów muzycznych (flety, piszczałki, gwizdki, tarło) oraz łyżwy, jako pozostałości po swoistej umiejętności sportowej.

Zagadnienie chronologii, ze względu na swoją złożoność, wymagało rozpatrzenia jej w dwóch poziomach interpretacyjnych. W pierwszym – makro, śledzono ogólne tendencje, wpływające na ówczesne przemiany natury organizacyjno-społecznej. Drugi poziom, w skali mikro, dotyczył lokalnej specyfiki procesów zachodzących w Kruszwicy, oraz ich odbicia w wynikach analizy osadniczej i materiałowej.

Stratygrafię grodu kruszwickiego cechuje wielowarstwowość. Ten układ umożliwił prześledzenie tworzenia się poszczególnych poziomów osadniczych i zachodzących przemian. Szczegółne znaczenie miały badania nad masowo występującymi pozostałościami po działalności garncarskiej (ceramika), kowalskiej, obróbki kamienia i metali kolorowych i ustalaniu chronologiczno-przestrzennych ram czasowych dla wydzielonych źródeł, w tym dla dużego zbioru który bez wątplenia można łączyć z Kijowską Rusią.

Wnioski, wynikające z rozważań stratygraficznych i z analizy źródeł ruchomych, w sposób znaczący wpłynęły zarówno na ustalenie chronologii wydzielonych

poziomów osadniczych, oraz na określenie dynamiki różnorodnych przemian ośrodka kruszwickiego.

W Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym metodą akceleratorowych badań radiowęglowych przeprowadzono analizy 12 próbek archeologicznych. W przeważającej części potwierdziły one datowanie poziomów osadniczych metodami konwencjonalnymi.

Zamek

Zamek w Kruszwicy zbudowany został z inicjatywy króla Kazimierza Wielkiego, najstarsze źródło pisane, *Kronika Jana z Czarnkowa*, podaje czas jego wzniesienia na lata 1350-1355. Po śmierci króla w roku 1370, wraz z księstwem kujawskim przejął Kruszwicę małoletni Ludwik Węgierski i regentka królowa Elżbieta, siostra Kazimierza Wielkiego. Gościł Władysława Jagiełłę w 1429 roku i Kazimierza Jagiellończyka w 1460 roku (obszerne *Kalendarium wydarzeń* zamieszcza w swoim artykule Maciej Małachowicz. W okresie nowożytnym dwukrotnie ulegał pożarom, w 1519 i 1591 roku, po których następowała odbudowa i przebudowa, uchwycone podczas badań archeologicznych i architektonicznych a opisane w XVII-wiecznych lustracjach. Był zamek siedzibą starostów i kasztelanów, wymienianych w źródłach pisanych, znajdowało się tam więzienie i archiwum grodzkie. W 1655 roku wkroczyły wojska szwedzkie, okupacja zakończyła się w roku 1657, obrabowaniem i zniszczeniem. Ze szwedzkiej pożogi zamek już się nie podniósł ulegając z czasem coraz większej destrukcji.

Pomimo zniszczeń spowodowanych szwedzkim najazdem, Kruszwica nadal była ośrodkiem administracji państwowej i sądowniczej. Kolejni urzędnicy, starostowie i kasztelanowie, sprawowali tutaj swe urzędy, ale już nie na zamku a w wynajmowanych izbach w mieście, jak wskazują źródła pisane pochodzące z drugiej połowy XVII wieku. Kolejne wzmianki pojawiają się dopiero po 100 latach, już w okresie porobiorowym. Wynika z nich, że mury obwodowe wraz z wieżą i nie zasypaną fosą istniały jeszcze pod koniec wieku XVIII. W drugiej połowie XIX wieku zamkowe wzgórze zostało przez władze pruskie uporządkowane, a wieża wraz z przyległymi fragmentami muru obwodowego została udostępniona zwiedzającym.

Po drugiej wojnie światowej podjęto w Kruszwicy systematyczne badania wykopaliskowe, objęły one również obszar zamku. Odsłonięto relikty zamkowej kamienicy z kilkoma pomieszczeniami piwnicznymi oraz pozostałości muru obwodowego z resztkami przejścia bramnego. Wyróżniono cztery główne okresy funkcjonowania zamku, od połowy XIV wieku po 1657 rok. Podjęto próbę rekonstrukcji średniowiecznego założenia, teoretycznej rekonstrukcji wyglądu i przekształceń zamku (artykuł Macieja Małachowicza i graficzne przedstawienie faz rozwojowych zamku na płycie dvd).

Pozostałości majdanu i wału wcześniejszego grodu, podwyższono ponad czterometrowym nasypem. Obszar o powierzchni ok. 0,37 ha otoczono murem

o rzucie nieregularnego wieloboku z wysuniętymi w czterech narożach elementami obronnymi. Mur obwodowy został dostawiony do wcześniejszej, okrągłej Mysiej Wieży. Zespół, rozlokowanych wokół dziedzińca – majdanu, zabudowań zamkowych składał się z:

- Mysiej Wieży – nadbudowanej ośmiobocznie i zwieńczonej hurdycją z ostrosłupowym dachem, wieży ostatecznej obrony, pełniącej też funkcje więzienne, magazynowe i militarno – obserwacyjne,

- Domu Głównego – określanego jako Budowanie Nowe, podpiwniczonego, krytego dwoma szczytowymi dachami, z narożną wieżą, z pomieszczeniami reprezentacyjnymi i publicznymi, w tym komnatami królewskimi, izbą sądową, kaplicą i archiwum,

- kuchni, z kominem butlowym, dostawionej do Domu Głównego,

- hipotetycznej Baszty Wschodniej ze studnią zamkową,

- Budynku Wschodniego, zwanego Kamienicą lub Budowaniem Starym, podpiwniczonego, z mieszkaniami i izbą jadalną dla urzędników zamkowych,

- łaźni zamkowej – drewnianego, wolnostojącego przed Budynkiem Wschodnim, parterowego obiektu,

- budynku bramnego, niepodpiwniczonego, z przejazdem w parterze, krytego kalenicowym dachem.

Pomiędzy Budynkiem Bramnym a Mysią Wieżą znajdował się budynek Arsenału gdzie przechowywano m.in. odnalezione w trakcie badań archeologicznych kamienne kule armatnie. Pomiędzy kuchnią a Budynkiem Wschodnim znajdowały się prawdopodobnie, budynki tajni. Na zewnątrz budynku bramnego znajdowała się ostroga i dostawiona szyja przedbramia z drewnianym mostem zwodzonym, zabezpieczonym na zewnętrznym przyczółku, czworoboczną w rzucie wieżą przedmościa.

Prawdopodobnie w czasach panowania króla Władysława Jagiełły (przed rokiem 1429) Dom Główny został rozbudowany o dodatkowe skrzydło.

Próby rekonstrukcji zamkowych wnętrz przyniosły nieoczekiwane rezultaty. Analiza ceramicznych elementów architektonicznych wykazała, że znaczna ich część pochodzi z poprzedzającego ceglany zamek, małego książęcego, drewniano-ziemnego zamku, *nobile castrum*, z niewielkiej kaplicy kontynuującej po grodowym kościele, wezwanie św. Wita. Wyróżniono dwa poziomy posadzki, późniejsza z reliefowym ornamentem, z około 2 połowy XIII w. została wyprodukowana w warsztacie działającym przy kolegiacie św. Piotra na wschodnim brzegu Gopła, przez rzemieślników sprowadzonych przypuszczalnie z pobliskiego Strzelna, gdzie wyposażyli w ceramiczną posadzkę klasztorny kościół norbertanek. Zarówno Maciej Małachowicz jak i autorka Jarmila Kaczmarek nie wykluczają lokalizacji tej kaplicy w górnym piętrze kamiennej wieży gródka. Materiały gotyckie i renesansowe, pochodzące z kazimierzowskiego zamku to nieliczne cegły (z ruin zamku przez lata pozyskiwano materiały budowlane), elementy posadzek, fryzy ceramiczne, dachówki, w tym szklione czy elementy hypocaustum. Impo-nujący zbiór kaflki zamkowych przyniósł obok interesującej ikonografii przedstawień na kaflach, również

próby rekonstrukcji dwóch pieców – gotyckiego i renesansowego (artykuły Kateriny Zisopulu i Tomasza Janiaka).

Badania zamkowych pozostałości to również kilka tysięcy materialnych wyznaczników obecności jego mieszkańców. Obok dużej kolekcji ceramiki, w tym również szklawionej, najwięcej, jest złącz konstrukcyjnych i fragmentów wyposażenia wnętrza (haki, klucze, łańcuchy, skoble, wrzeciędze, uchwyty, zamki do drzwi, zawiasy), przedmiotów codziennego użytku (fajki, łyżeczki kosmetyczne, łyżki, naczynia metalowe i miniaturowe, nakrętki, noże, nożyce, oselki, przęśliki, rozcieracze, świeczniki, zatyczka, tarczka zegarka, okucia ksiąg, elementy ubioru, nieliczna biżuteria), narzędzi (okucie łopaty, obcęgi, sierpy, szydło, świdry). Podobnie jak zbiór monet, zbiór militariów i elementów oporządzenia jeździeckiego nie był duży – to groty strzał i bełty kuszy, kule do armat i muszkietów, pojedyncze ułamki orzechów kuszy, miecza, ostróg, podków, prochownicy, toków broni drzewcowej, toporów, widzieli, zbroi płytowej (artykuł Piotra Pawlaka).

Liczny zbiór ułamków szkła (ok. 2000 fragm.) dostarczył szeregu informacji dotyczących życia codziennego mieszkańców zamku. Struktura ilościowa kategorii wyrobów szklanych jest charakterystyczna dla tego typu stanowisk – dominują oszklenia, następnie naczynia gospodarcze – butelki i gąsiorzy a na końcu naczynia stołowe (szkalanice, pucharki, kieliszki). Charakter i funkcja zamku w Kruszwicy wpływała na jego zaopatrzenie w sprzęty i naczynia. Zawsze był siedzibą lokalnej administracji, nie był nigdy rezydencją prywatną. Miało to wyraźny wpływ na charakter znajdujących tu przedmiotów, w tym szklanych. Nie miały one charakteru luksusowego, lecz przeważnie użytkowy. Był jednak krąg osób których pozycja społeczna stwarzała możliwość korzystania z luksusowych wyrobów będących przedmiotem dalekosiężnej wymiany handlowej i takie nieliczne szklane naczynia udało się zrekonstruować – zarówno gotyckie jak i późniejsze, renesansowe (artykuł Joanny Sawickiej). Podobnie jak w części przedstawiającej materiały z grodu, również w materiałach z zamku uchwycono i przedstawiono zarys potencjalnych rodzajów rekreacji, charakterystycznych dla siedzib książęcych i możnowładczych. Wyróżniono kilka kategorii figur do gier – astragale, figurę do szachów, sześciennie kostki do gier, które mogły spełniać rolę pionka w popularnej grze tablicowej znanej do dziś jako „młynek”. Rysunek planszy do tej gry na jednym z kruszwickich kafla piecowych uprawdopodobnia znajomość młynka wśród mieszkańców zamku.

Zarys dziejów wczesno- i późnośredniowiecznej Kruszwicy, przedstawiony powyżej, dokumentowany był przez wyniki analizy masowego materiału archeologicznego i szczególnych zabytków wydzielonych. To dzięki studiom nad tymi kategoriami kultury materialnej możliwe było ustalenie chronologii zachodzących tu przemian i dynamiki gospodarczej, identyfikację rodzimej wytwórczości i napływu elementów obcych. Analiza tych źródeł, uprawomocniła sformułowa-

ne wcześniej wnioski, wynikające z rozważań *stricto* historycznych. Tak więc przedstawione tutaj studia, omawiające zawartość kulturową warstw i poziomów osadniczych, ukazały zmieniające się realia ówczesnego życia społecznego w kontekście szerszych przemian państwa Piastów i Jagiellonów.

Joanna Sawicka

Conclusion

Myth and tradition

Kruszwica is a place that holds a historical tradition spanning many centuries and is considered to be one of the oldest in Poland. The stronghold on Lake Gopło was associated with the death of Popiel, the ruler of Gniezno, who was eaten by mice in a tower, as reported by Gallus Anonymus in his chronicle at the beginning of the 12th century. For this reason, in the awareness of Poles, Kruszwica has long been associated with the genesis of the Piast state. It was here that the immemorial heroic past was interwoven with the material reflection of the great beginnings of the country. This evolution was documented by the construction of a state stronghold in the 2nd half of the 10th century, followed later by the fortress built by Casimir the Great in the mid-14th century.

History

In terms of the historic aspect of this work, the authors aimed to define the economic foundations of local communities. These in turn are linked to the favourable location near the narrowing of Lake Gopło. This was where local and pan-regional communication and trade routes converged. The economic importance of the region radically changed at the end of the 10th century when the stronghold was built. The centre became the capital of the province and later the seat of the castellany.

For a short time, the stronghold in Kruszwica played a substantial political role in the structures of the Piast state. We can already find references of the political significance of Kruszwica in medieval texts, despite the fact that they mainly pertained to legendary times. The oldest record of the story of Popiel can be found in *Gesta principum Polonorum* by Gallus Anonymus written in the early 12th century. Wincenty Kadłubek (turn of the 12th/13th centuries) expanded on the story told by Gallus Anonymus in his *Chronica Polonorum*. Yet it wasn't until the 2nd half of the 13th century that the story of Popiel and Piast, the founder of the later dynasty, was placed in Kruszwica in the anonymously written *Wielkopolska Chronicle*. Jan Długosz (15th century)

supplemented the story, and it was his vision that was adopted with time. This myth that indicated Kruszwica as the first centre of the early state remained in the awareness of Poles for the longest time. The Tower in Kruszwica became a living cultural symbol of the entire region.

Later, Kruszwica evolved into an important castellan stronghold, while the cathedral of St. Wit, and from the 2nd half of the 12th century, the church of St. Peter and Paul (later the collegiate church) concentrated senior clergy involved in the organization of the bishopric for part of Kujawy and eastern Pomerania.

The natural environment and its exploitation

The study of social structures brings about the question of why centres of power were located where they were. The area of Lake Gopło is a fertile region of Black Kujawy, with its main centre situated in what would later become Kruszwica. This work demonstrates mutual relations between the quality of the natural environment and the development of societies, especially in the Middle Ages.

To a large extent, social and organizational conditions defined the economic directions of exploitation of the natural environment. Water level fluctuations of Lake Gopło, caused in part by climate change, played a key role in settlement transformations. The waters of Lake Gopło did not stabilize until the late Middle Ages. The high level of forestation was a key asset of the region; in the period from the 2nd half of the 10th century to the mid-11th century, traces of progressive deforestation in the vicinity of Kruszwica were identified. This was caused by the increased demand for wood during construction of the stronghold and its subsequent expansion. The article discussing the exploitation of the natural environment is supplemented by a text on animal management, based on the results of archaeozoological studies. The breeding of domestic mammals and poultry built the base for the production of food for the stronghold population, and the significant role of fishery was also noted. In terms of body dimensions, animals from Kruszwica did not differ from the population used in other centres in the Wielkopolska region during the Early Middle Ages.

Stronghold

The stronghold was built in the 2nd half of the 10th century on an island between the swampy banks of Lake Gopło. It was single-structure, spanning an area of approx. 2 ha (including the embankments). In its primitive form, the stronghold served as an early city, and in its vicinity were settlements that took over the functions of boroughs and which constituted its utility infrastructure. A stronghold church of St. Wit was active there from the third quarter of the 11th century until late into the 2nd half of the 12th century. An open urban centre was established in the 12th century.

The embankments were not reconstructed after the military defeat, and the area of settlement nearly tripled as a result. A residential part was built, while the 2nd half of the 12th century saw the development of a distinctive manufacturing centre (with stoves and "industrial" hearths) developed in the northern part of the complex. The stone collegiate church of St. Peter was built amongst the marshes on the east bank of Lake Gopło on a nearby holm, which became the seat of the Kruszwica collegiate chapter. The chartered town of later years was built on the higher western bank of the lake. This period came to a close when the small stronghold was burnt down in 1271. During the 2nd half of the 13th century, a small defensive stronghold with a wooden and earth embankment and a moat (*nobile castrum*) was built in place of the destroyed stronghold in the southern part. It was at that time that a tower was probably erected; the stone foundations of the structure later became the foundation of the Mouse Tower. The advancing progression of Lake Gopło transformed the boggy peninsula located in the northern part of the lake into an island.

Excavation work performed at the site provided information on the settlement of the stronghold. Traces of settlement of Lusatian culture were discovered under the oldest early medieval layers (from period 5 of the Bronze Age to Halstatt D – approx. 1000-700 BC). The decade from 1070 to 1080 marks the beginning of the construction of wooden/earthen embankments and

a wooden road leading to the gate and two rows of palisades. The remains of the gate were discovered in the north-west part of the stronghold, along with what was probably its burnt superstructure (tower?). The embankment closed off an inner courtyard. The area of the courtyard was therefore about 1/3 of a hectare. The wooden residential buildings of the stronghold went through many changes. It was around the mid-10th century that more compact construction began to appear; well-preserved structures of huts, wicker structures, dugouts and a street lined with wood were discovered in the northern part of the stronghold. The second half and late 10th century marks the existence of a well-stabilized early urban centre. The huts were built in several rows along the east-west line. For the most part, they had a timber construction and earthen floors, with wooden floors appearing less often. During this period, construction was started on the stronghold church of St. Wit. The highly probable location of the church was determined based on the scatter pattern of the discovered heap.

The huts had timber structures for the most part, with earthen or lath floors. Wicker structures prevailed in the oldest phases. The sizes of the homesteads were varied, yet they did not exceed 20m². Smaller buildings with an area of about 9-10 m² could have been used as farm buildings for animals. The houses follow each other in the same places in an almost unchanged arrangement. The homesteads were situated one after the other in the same places and in a nearly unchanged layout. Communication was facilitated by streets lined with laths. Workshops were set up in the homes-

teads - the oldest such establishments were household leatherworking and woodworking workshops. At the turn of the 11th/12th century and the 1st quarter of the 12th century, two homesteads situated in the same location had jewellery workshops, while a glass workshop operated in the 2nd half of the 12th century in the "production centre" (glassworks?). A scatter pattern of artefact materials clearly suggests the existence of an amber workshop, a horner, a workshop where iron was processed, or a workshop producing floor tiles.

The stratigraphy of the Kruszwica stronghold is of a multi-layered character. This enabled researchers to trace the formation of individual settlement levels and changes taking place. Studies of the abundant remains of pottery production (ceramics), blacksmithing, as well as stone and non-ferrous metal processing were crucial here.

Twelve archaeological samples were analysed in 2017 at the Poznań Radiocarbon Laboratory using the accelerator radiocarbon test method. For the most part, the analysis confirmed the dating of settlement layers using conventional methods.

Castle

The castle in Kruszwica was built on the initiative of King Casimir the Great. The oldest written source, *Chronicles* by Jan from Czarnków, reports that construction lasted from 1350 to 1355. In the early Modern period, the castle suffered damage from fire on two occasions, in 1519 and 1591; These events were followed by reconstruction and conversion efforts, which were captured in archaeological and architectural studies and can also be found in the documentation of 17th century inspections. The castle was the seat of starostas and castellans and it also housed a prison and the town archives. It was destroyed in 1657 by the Swedish army which was occupying Poland at the time. The castle was not rebuilt and deteriorated more and more as time passed.

After World War II, excavation works were launched which also covered the area of the former castle. Relics of the castle buildings (residential building) were unveiled, along with a few basement rooms and fragments of the outer wall with the remains of the gateway. Researchers attempted to reconstruct the medieval complex, along with a theoretical reconstruction of the appearance and transformation of the castle architecture.

Efforts at reconstructing the castle interiors yielded unexpected results. The analysis

of ceramic architectural elements has shown that a significant share of these elements originated from a small princely castle of wood and earth construction, the *nobile castrum*, which preceded the brick castle, and from a small chapel that was the continuation of the castle church of St. Wit. Materials from the castle itself include a few bricks, floor elements, ceramic friezes, roof tiles, remains of hypocaustum as well as stove tiles. The stove tiles in particular helped in the graphic reconstruction of two stoves – gothic and renaissance.

The study of the castle remains also included several thousand material remains of its inhabitants. These findings consisted of a large collection of ceramics, including glazed pottery and glass, construction joints, fragments of interior design elements, objects of everyday use and tools. In addition, there was a small collection of coins as well as military and equestrian equipment.

The character and function of the castle in Kruszwica had an effect on the equipment and vessels it was supplied with. It had always been the seat of local administration, yet never a private residence. This had a clear effect on the nature of the objects discovered here, which were mostly utilitarian items rather than luxury products.

This brief outline of the history of Kruszwica in the early and late Middle Ages presented above was documented by the results of the analysis of abundant archaeological material and specifically distinguished artefacts. Thanks to the study of these material culture categories, researchers were able to define the chronology of changes and economic dynamics taking place here, as well as identify local production and the inflow of foreign elements. Analysis of these sources validated the previously formulated conclusions resulting from stricto historical considerations. Therefore the research presented here which discusses the cultural content of settlement layers and levels, presented the changing realities of social life at that time in the context of wider transformations of the Piast and Jagiellonian states.